

Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce

Historia

www.mlodzinaukowcy.com

Poznań 2016

Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce – Historia

Redakcja naukowa

dr hab. Jacek Leśny prof. nadzw.

dr Jędrzej Nyćkowiak

Skład i łamanie tekstu

mgr Izabela Majorczyk

Wydawca

Młodzi Naukowcy

www.mlodzinaukowcy.com

wydawnictwo@mlodzinaukowcy.com

ISBN (całość) 978-83-65362-13-1

ISBN (wydanie online) 978-83-65362-67-4

ISBN (wydanie drukowane) 978-83-65362-96-4

Ilość znaków w książce: 465tys.

Ilość arkuszy wydawniczych: 11.6

Niniejsza pozycja jest monografią naukową.

Wszystkie teksty przeszły proces recenzji – spis recenzentów zamieszono na końcu książki.

Prace zostały wydrukowane zgodnie z przesłanym tekstem, na odpowiedzialność ich autorów.

12. Rewizkie skazki – źródła z XVIII i XIX wieku do badań genealogicznych i demograficznych wschodnich ziem I Rzeczypospolitej znajdujących się ówczesnie w granicach państwa rosyjskiego

Russian Revision Lists - the source of XVIII and XIX centuries for the studies genealogical and demographic eastern lands the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, located at that time within the Russian Empire

Paweł Szymon Towpik

Paweł Szymon Towpik: p_towpik@wp.pl

Instytut Historii, Uniwersytet Zielonogórski

Opiekun naukowy: dr hab. Leszek Belzyt, prof. UZ

Słowa kluczowe: ревизские сказки, посемейные списки, spisy ludności, rewizje ludności, spisy podatkowe, soul revisions, census records, poll-tax register

Streszczenie

W XVIII i XIX wieku przeprowadzono w Rosji dziesięć spisów ludności zobowiązanej do płacenia podatku pogłównego (głównie chłopów i mieszkańców miast). Rewizje ogłaszano w latach: I - 1719, II - 1743, III - 1761, IV - 1781 (objęła tereny I Rzeczypospolitej, przypadłe Rosji w I rozbiorze), V - 1794 (objęła dodatkowo wszystkie ziemie II i III rozbioru), VI - 1811, VII - 1815, VIII - 1833, IX - 1850 i X - 1857. Trwały one od półtorej do kilku, a niekiedy nawet kilkunastu lat (wliczając różne ich kontrole i uzupełnienia). Dokumenty rejestrowe określano mianem rewizkich skazek. Z wyjątkiem I, II i VI rewizji prócz ludności płci męskiej, spisywano też płęć żeńską, zaś w II, V, VI i VII oraz częściowo I spisie ujęto także ludność z podatku zwolnioną (m.in.: szlachtę, duchowieństwo, urzędników państwowych, żołnierzy...). Rejestry spisowe sporządzano wg domów, odnotowując imię i nazwisko, otczestwo, wiek, rodzaj pokrewieństwa, powinowactwa bądź innej zależności w stosunku do głowy domu, status społeczny. Rewizkie skazki są cennym źródłem do badań genealogicznych i demograficznych wschodnich ziem I Rzeczypospolitej w XVIII i XIX wieku.

1. Wstęp

Podstawowym rodzajem źródeł do badań genealogicznych, jak też jednym z najlepszych źródeł do historycznych badań demograficznych, są jak wiadomo księgi metrykalne urodzeń, ślubów i zgonów. Dość często zdarza się jednak, że dla danej miejscowości, czy całej parafii mamy wieloletnią lukę w tego typu aktach, a niekiedy nawet zupełny ich brak. W jeszcze większym stopniu wybrakowane są inne cenne dla genealogii i demografii źródła, jak na przykład spisy parafian, czy różnego rodzaju inwentarze majątkowe, zawierające imienne zestawienia poddanych. Ubytki źródłowe szczególnie często dotyczą wschodnich terenów I Rzeczypospolitej. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest wiele i nawet ogólne zasygnalizowanie ich, daleko wykraczałoby poza ramy merytoryczne niniejszego opracowania. Trzeba natomiast powiedzieć, że istnieją źródła dla wschodnich ziem, które nierzadko mogą historykowi w dużej mierze zastąpić utracone metrykalia, czy inne źródła z XVIII i XIX wieku, a są nimi ówczesne spisy ludności, przeprowadzane do celów podatkowych – tak zwane rewizkie skazki (lub rewizkie skaski, od rosyjskiego terminu: *ревизские сказки*).

2. Historia źródła

Geneza rewizkich skazek wiąże się z reformą finansową państwa rosyjskiego, jaka miała miejsce pod koniec panowania cara Piotra I. Obowiązujący ówczesnie podatek podymny, naliczany w oparciu o ilość domów mieszkalnych, nie wystarczał na pokrycie wciąż rosnących kosztów utrzymania armii, rozwoju floty, prowadzenia coraz szerszej polityki zagranicznej i związanych z nią wojen (tu szczególnie dała się we znaki III wojna północna). Co więcej, przeprowadzone w drugim dziesięcioleciu XVIII wieku spisy podymnego wykazały blisko 20% spadek ilości dymów w porównaniu ze stanem z lat 70-tych XVII wieku. Rozwiązaniem problemu miało być zastąpienie podatku podymnego, podatkiem pogłównym (Кабызан 1963: 50 i n.). A ponieważ ogromną większość społeczeństwa rosyjskiego stanowili chłopci, ukaz carski z 26 listopada 1718 roku oznajmiał, iż nowym podatkiem będzie objęta ludność wiejska. Jednocześnie zarządził on przeprowadzenie pierwszej rewizji, a więc imiennego spisu ludności płci męskiej (od niemowląt, po starców) zobowiązanej do tegoż podatku płacenia. Spis został rozpoczęty ukazem Senatu z dnia 22 stycznia 1719 roku (ПСЗРІ t.V: № 3245 i 3287). Już w trakcie jego trwania, dodatkowe dekry rozszerzyły zakres rewizji o kolejne grupy ludności. Prócz poddanych chłopów, wolnych jednodworców (stan pośredni pomiędzy pańszczyźnianym włościanstwem, a drobną szlachtą) i czeladzi folwarcznej, zaczęto także spisywać służbę kościelną, ludność posadzką (odpowiednik rosyjskiego stanu miejskiego), plebejuszy na podgrodziach i wolniznach oraz służbę domową. Zmieniające się i niedopracowane wytyczne spisowe, przy groźbie konfiskaty zatajonych dusz rewizyjnych (nieujawniony poddany przechodził na rzecz donosiciela), kajdan, a nawet kary śmierci, powodowały nierzadko ich nadinterpretację, przez co w wielu miejscach rewizja objęła częściowo i inne warstwy ludności. Dnia 5 lipca 1721 roku wyszedł jednak z Senatu kolejny dodatkowy ukaz, wg którego żadna spisana szlachta, duchowieństwo oraz czynni i byli żołnierze, nie będą podlegać podatkowi pogłównemu. Rewizja nie objęła wszystkich rosyjskich ziem, wyłączone z niej większość guberni północnych (włącznie z petersburską) i syberyjskich, tereny zasiedlone Tatarami, a także lewobrzeżną Ukrainę. Z dużymi oporami i komplikacjami pierwszą rewizję zakończono zasadniczo po czterech latach, choć kontrole i uzupełnienia trwały jeszcze do 1727 roku. A ponieważ przyniosła ona wzrost dochodów państwa, system oparty o rewizkie skazki zadomowił się w Rosji niemal do końca XIX wieku (Пинаевский 2003: ч.1, §2).

I tak druga rewizja została zarządzona przez carycę Elżbietę 16 grudnia 1743 roku (ПСЗРІ t.XI: № 8836) i trwała do 1747 roku, a jej uzupełnienia aż do 1756 roku (Кабызан 1963: 62). Spis ten od początku przeprowadzono w oparciu o armię i specjalnie utworzone do tego celu kilkuszczelbowe kancelarie z przeszkolonymi rewizorami. Po raz pierwszy wydano też specjalny wzór protokołu spisowego, w oparciu o który rejestrowano mężczyzn i dzieci płci męskiej z grup objętych podatkiem, jak też grup z pogłównego zwolnionych (ale w odrębnych spisach). Jeśli na danym terenie wykonywano wcześniej rewizję, formularz spisowy podawał dane osobowe z tego poprzedniego spisu i weryfikował w odpowiednich kolumnach ich aktualność. Stało się to praktyką także wszystkich innych późniejszych rewizji. Podobnie jak przy pierwszej rewizji, nie objęto spisem dużych części ówczesnej Rosji, m.in. jej terenów nadbałtyckich (czyli rejonu Wyborgu, Petersburga, pn.-wsch. Inflant), lewobrzeżnej Ukrainy, Syberii (Пинаевский 2003: ч.1, §2). Dla polskich historyków rewizja ta powinna być szczególnie istotna, gdyż uwzględniała ona zamieszkujących Rosję Polaków jako osobną kategorię ludności, spisywaną bez obowiązku podatkowego (szczególnie chodzi tu o tereny województwa smoleńskiego, czernichowskiego i części kijowskiego, utracone na rzecz Moskwy w 1667 roku). Ponoć nierzadkie były przypadki, kiedy dla uniknięcia pogłównego, rosyjscy chłopci podawali się za Polaków lub tak samo zwolnionych z tegoż podatku Małorusinów (Ukraińców) (ПСЗРІ t.XII: № 9002-9003).

Trzecią rewizję powołał ukaz Senatu z 28 listopada 1761 roku (ПСЗРІ t.XV: № 11364). By przyspieszyć i zmniejszyć koszty spisu, nie zatrudniano już specjalnych rewizorów spisowych, tylko obarczono jego wykonaniem samych właścicieli ziemskich (tak świeckich,

jak i kościelnych) oraz magistraty. Kontrole zaś nad nimi objęły władze gubernialne, prowincjonalne i wojewódzkie. Zrezygnowano też z rejestracji ludności zwolnionej z płacenia podatków, ale dla pozostałej po raz pierwszy spisano także kobiety. Przyjęto też jeden drukowany wzór formularza rejestrowego, który obowiązywał również w trzech późniejszych rewizjach. Mimo starań, spis zakończył się dopiero z początkiem 1765 roku, gdyż najpierw wstrzymała go śmierć carycy Elżbiety, a potem kilkumiesięczne zamieszki chłopskie, po zniesieniu szlachcie (18 lutego 1762 roku przez cara Piotra III) obowiązku służby państwowej, od której uzależniony był przywilej posiadania poddanych. Kontrole tego spisu trwały jeszcze do 1767 roku. W okresie trzeciej rewizji przeprowadzono też różne niezależne spisy, m.in. na przybałtyckich ziemiach Rosji i lewobrzeżnej Ukrainie (spis Cyryła Razumowskiego). Różnymi spisami objęto wtedy niemal całą Rosję (Rzemieniecki 2011: s.107).

Wspomnieć także należy o dodatkowych spisach, już poza trzecią rewizją, jakie miały miejsce jesienią 1772 i w 1773 roku w guberni mohylewskiej. Utworzono ją z oderwanych od Rzeczypospolitej w I jej rozbiórce województw: mścisławskiego, części witebskiego i połockiego. Są to więc kolejne spisy, którymi powinni zainteresować się polscy historycy, tym bardziej, że miały one objąć wszystkie tamtejsze stany (Kukło, s.65). Wśród nich także Żydów, dla których w 1772 roku zniesiono zakaz możliwości stałego osiedlania się na terenie państwa carów.

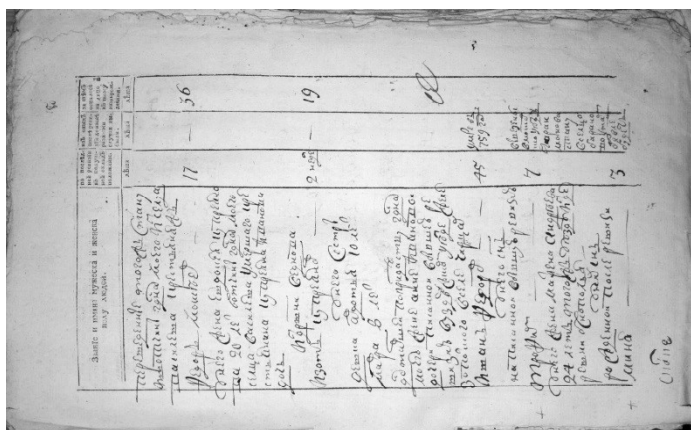
Czwartą rewizję rozpoczęto ukazem z 16 listopada 1781 roku (ПСЗРІ т.ХХІ: № 15278), a trwać miała do lipca 1782 roku (na Syberii do stycznia 1783 roku), przy czym kontrole przeciągnęły się jeszcze do 1787 roku. W niej również pominięto ludność zwolnioną z podatków, ale po raz pierwszy rewizjami skazkami objęto niemal cały obszar ówczesnej Rosji, w tym rejon Petersburga oraz całość ziem I Rzeczypospolitej, jaka przypadła Rosji w wyniku I rozbioru. Podobnie jak wcześniej, spisy przeprowadzali właściciele ziemscy i miejskie magistraty, zbierały i przeliczały je magistraty większych miast oraz sądy ziemskie, a kontrole i pobór podatków w oparciu o wykonane spisy, przeprowadzały powołane w 1775 roku gubernialne izby skarbowe (казённые палаты), które korzystały z wyników także i późniejszych rewizji. Stąd też najwięcej zachowanych do dziś rewizyjnych skazek znajdziemy we wschodnich archiwach właśnie w fondach dotyczących kazionnej pałaty.

Piątą rewizją została ogłoszona ukazem z 23 czerwca 1794 roku (ПСЗРІ т.ХХІІІ: № 17221), a zakończono ją z początkiem 1796 roku, choć uzupełnienia trwały jeszcze w 1808 roku (Пинаевский 2003: ч.1, §2). Spis ten jest dla nas bardzo ważny, gdyż dodatkowym ukazem z 21 września 1794 roku objęto piątą rewizją także ziemie I Rzeczypospolitej, jakie przypadły Rosji w wyniku II rozbioru w 1793 roku (ПСЗРІ т.ХХІІІ: № 17253) (utworzono wtedy gubernie: mińską, bractawską i izjaślawską – tą ostatnią przemianowano później na wołyńską). Natomiast w drugiej połowie 1795 roku przeprowadzono rewizję także na terenach III rozbioru (powstałej wtedy guberni: kurlandzkiej, wileńskiej i słonimskiej – z dwóch ostatnich już pod koniec 1796 roku utworzono gubernię litewską, którą w 1801 roku podzielono na wileńską i grodzieńską). Dla nowo zajętych terenów spis objął wszystkie warstwy społeczne, bez względu na to, czy były zobowiązane do płacenia podatku pogłównego, czy też nie. Poszczególne stany miały prowadzone odrębne spisy. Chłopi pańszczyźniani, poddani z małych miasteczek, a zazwyczaj też i szlachta czynszowa byli spisywani przez właścicieli ziem lub zarządców dóbr; mieszkańcy większych miast byli rejestrowani przez magistraty; Żydów rejestrowały ich kahały, osobno spisywano też Tatarów, Karaimów, Cyganów, obcokrajowców... Natomiast jednodworcy, szlachta osiadła (posesorzy) i duchowni najczęściej spisywali się sami. Ponieważ na większości terenów przejętych przez rosyjskiego zaborcę oficjalnie nadal obowiązywał polski język urzędowy, drukowane tabele spisowe były dwujęzyczne: polsko-rosyjskie (Легун і Петренко 2003: 9), a tam gdzie wykonywano je własnoręcznie, najczęściej wypełniane były tylko w języku polskim. Nad właściwym przebiegiem spisu czuwali specjaliści deputaci, wybrani przez sądy grodzkie i ziemskie z przedstawicieli lokalnej szlachty (Kukło, s.65).

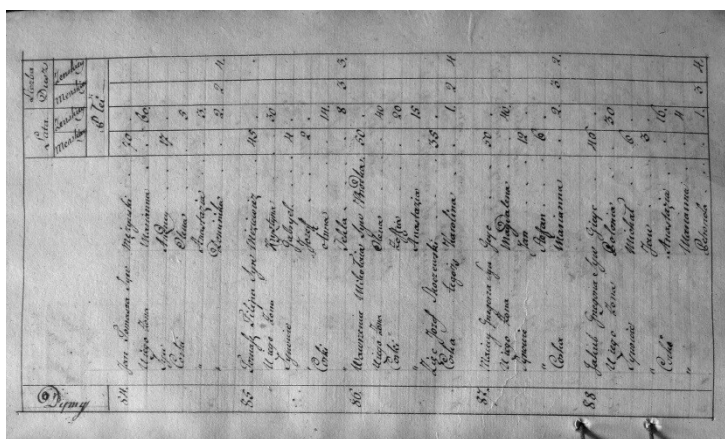
Szósty spis ogłoszony ukazem z 18 maja 1811 roku (ПСЗРІ т.ХХХІ: № 24635), trwał do połowy 1812 roku. Objął on cały teren Rosji (w tym także Chanat Krymski) oraz

podległą jej Finlandię. Utworzono specjalne powiatowe komisje kontrolne z powiatowym marszałkiem szlachty i urzędnikiem w randze satriarczego na czele. Kontrole rewizji zostały jednak przerwane ze względu na wojnę z Francją. (Пинаевский 2003: ч.1, §2). Rewizją objęto wszystkie stany, ale wyłącznie płęć męską (tak dorosłych mężczyzn, jak i dzieci), którą tabele spisowe weryfikowały w oparciu o wcześniejszą rewizję, wprowadzając ewentualne zmiany i uzupełnienia oddające aktualny stan. I tak na przykład dopisywano chłopców urodzonych pomiędzy spisami, przy osobach w międzyczasie zmarłych podawano rok zgonu, zaznaczano osoby zbiegłe (jeśli byli to poddani, którzy odeszli bez zgody właściciela miejscowości) i wybyłe (czyli tych, którzy wyprowadzili się za odpowiednią zgodą, lub też jej nie potrzebowali, bo byli ludźmi wolnymi), informowano o oddanych w rekruty (a więc wziętych z poboru do wojska), czy chorych przeniesionych do szpitali (ZWPST Różana 1).

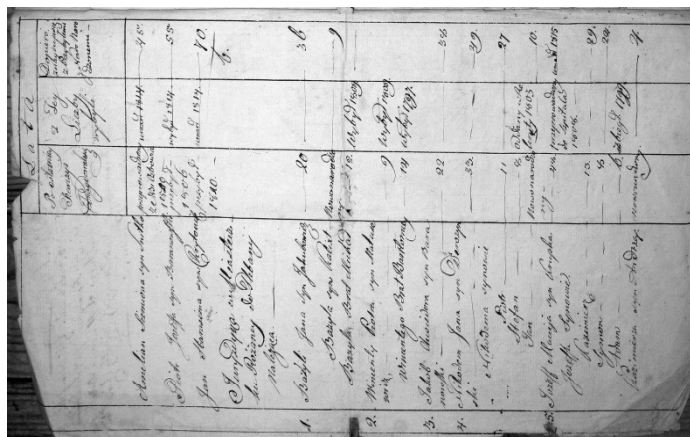
Siódmą rewizję rozpoczął ukaz z 20 czerwca 1815 roku (ПСЗРІ t.XXXIII: № 25882), trudno zaś określić czas jej zakończenia, gdyż pierwotny termin na połowę 1817 roku nie dotrzymano, kolejne przesuwano aż po połowę 1825 roku, a na niektórych terenach sprawy ciągnęły się jeszcze w trakcie ósmej rewizji. Spis ten również objął cały teren Rosji i wszystkie stany, a spisywana była zarówno płęć męska, jak i żeńska, przy czym tę pierwszą (podobnie jak w szóstym spisie) poddawano weryfikacji i uzupełnieniu w oparciu o poprzednią rewizję. Wprowadzono też arkusz spisowy składający się z dwóch stron, gdzie z lewej strony odnotowywano osoby płci męskiej, zaś z prawej płci żeńskiej. Układ taki stosowano także w arkuszach późniejszych rewizji.

Rys. 1. Fragment rewizkiej skazki z 1763 r. wieś Sławnoje (pow. twerski) (WWW)

Rys. 2. Fragment rewizkiej skazki z 1795 r. miasteczko Bereza (pow. brześciański) (NHAB F.24-7-265: 11)

Rys. 3. Fragment rewizkiej skazki z 1811 r. miasteczko Różana (pow. słonimski (ZWPST Różana-1: 1v)

Ósmą rewizję ogłoszono ukazem z 16 czerwca 1833 roku (II ПСЗРІ t.VIII: № 6265) i trwała ona do przełomu 1835/1836 roku. Dziewiąta rewizja to okres od wprowadzającego ją ukazu z 11 stycznia 1850 roku (II ПСЗРІ t.XXV: № 23817), do lipca 1851 roku, choć na niektórych terenach Syberii ciągnęła się jeszcze do dziesiątej rewizji (Кепен 1857: X). Dla jej realizacji sporządzono szczegółową listę kategorii osób zwolnionych z podatku pogłównego. Prócz szlachty, duchowieństwa, urzędników państwowych, czy żołnierzy (w tym niższych rangą kozaków), ujęto w niej także np. honorowych obywateli, osoby z tytułami naukowymi, domowych nauczycieli, lekarzy, bankierów, kupców, pocztowców, teatralnych aktorów, majstrów z państwowych fabryk, dzieci pastorów... (Пинаевский 2003: ч.1, §2). I ostatnia, dziesiąta rewizja, mająca za podstawę ukaz z 26 sierpnia 1856 roku (II ПСЗРІ t.XXXI: № 30877) w większości zrealizowano ją do końca 1858 roku, a ostatecznie zakończono w 1862 roku. Wszystkie trzy spisy objęły całe terytorium Rosji. Rejestrowano tylko osoby objęte podatkiem pogłównym, tak płęć męską, jak i żeńską, bez względu na wiek. Podobnie jak wcześniej, arkusze spisowe weryfikowały i uzupełniały stan ludności posiłkując się danymi z poprzedniej rewizji. Po dziesiątej rewizji kolejnych już nie ogłaszano. Spisy poddanych objętych podatkiem pogłównym weryfikowano i uaktualniano poprzez doraźne uzupełnienia ostatniej dziesiątej rewizji.

3. Wnioski i uwagi badawcze

Omawiając tu pokrótce poszczególne rewizje, warto poruszyć kilka aspektów związanych tak ze szczegółową zawartością tych źródeł, jak też ich wiarygodnością*.

Zazwyczaj dla każdej jednostki osadniczej wykonywano odrębny spis, bez względu na liczbę jej mieszkańców. Jeśli zaś miejscowość była podzielona pomiędzy kilku właścicieli, każdy z nich spisywał oddzielnie swoją część, nawet jeśli był to pojedynczy dym, starając się określić, a nawet wyodrębnić w swoich zestawieniach poszczególne społeczno-ekonomiczne grupy. Później te cząstkowe spisy zestawiano w większe posyty. Poszczególne rejestry spisowe otwierała formuła, w której zawierane były takie informacje jak: data sporządzenia

* Zamieszczone tu spostrzeżenia, będą przede wszystkim oparte o rewizkie skazki z terenów, jakie znajdują się w zakresie zainteresowań naukowych autora niniejszego opracowania, a więc ówczesnych powiatów prużańskiego, częściowo kobryńskiego, słonimskiego i wołkowyskiego (w szczególności zaś bardzo dokładnie i kompleksowo przeanalizowanej skazki z 1795 roku dla parafii miasteczka Bereza - dziś miasta powiatowego na Białorusi, położonego około 100 km na wschód od Brześcia nad Bugiem (Towpik 2014: 208-235)).

rewizji, nazwa miejscowości, przynależność administracyjna, dane odnośnie właściciela miejscowości, dane osoby wykonującej spis, poświadczenie wzięcia odpowiedzialności karnej za utajenie danych. Rejestrację ludności przeprowadzano wg zamieszkiwanych dymów (zasadniczo pojedynczych domów mieszkalnych stanowiących odrębne gospodarstwo). W obrębie dymu spis rozpoczynano od głowy domu. Zazwyczaj był nim najstarszy mężczyzna, bez względu na to czy miał żonę i dzieci, czy też był kawalerem lub wdowcem bez potomstwa. Jeśli męska głowa domu już nie żyła, jej rolę przejmowała pozostała wdowa, chyba że była już w podeszłym wieku, a wtedy najczęściej oddawała prymat najstarszemu pełnoletniemu synowi (szczególnie kiedy miał już założoną rodzinę). Męską głowę domu określano z imienia i nazwiska oraz imienia jego ojca. Następnie podawano jego małżonkę, ale już tylko z samego imienia, bez informacji o panieńskim nazwisku. Jeśli to kobieta była głową domu, zazwyczaj wpisywano przy niej nazwisko męża, rzadziej odmężowski patronimik. Po małżonkach lub wdowcach wyliczano wg starszeństwa ich dzieci - najpierw płci męskiej, potem żeńskiej. W dalszej kolejności spisywano rodzeństwo głowy domu oraz tegoż rodzeństwa współmałżonków i dzieci. Po nich notowano owdowiałą matkę (jeśli nie pełniła roli głowy rodziny), bądź dalszych krewnych lub powinowatych. Tych ostatnich zazwyczaj zapisywano jedynie z imienia, choć dodatkowo szczegółowo określano rodzaj pokrewieństwa lub powinowactwa wiążącego ich z głową domu (na przykład: siostrzeniec, ciotka, teściowa, siostra żony itp.). Na końcu spisywano ewentualnych obcych lokatorów, służących, parobków itp., również nie zawsze podając ich nazwiska. Przy każdej z osób odnotowywano jej wiek.

W przeciwieństwie do ziem rosyjskich, gdzie jeszcze w I połowie XIX wieku większość tamtejszych chłopów nazwisk nie posiadała (Легун и Петренко 2003: 10) na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej, a szczególnie w zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, nazwiska włościan były powszechne i w większości dziedziczne już na przełomie XVII i XVIII wieku. Jeszcze wcześniej można to zauważyć u ludności miejskiej i oczywiście szlachty. Dlatego osób z samym tylko imieniem (nie licząc żony i dzieci wyliczanych pod mężem) znajdziemy w rewizjach z tamtych terenów najwyżej kilka procent i wynika to zazwyczaj z pominięcia nazwiska, niż jego nieposiadania. Mimo istniejących już stałych nazwisk, identyfikując osoby, możemy jednak napotkać różne problemy. Przede wszystkim nazwisko mogło być różnie zapisywane, a powstałe przez to oboczności, mogły upodabniać się do innych istniejących już nazwisk. Są też przypadki, kiedy podana przy imieniu druga nazwa osobowa, brzmi jak konkretny zawód albo jak pozycja społeczna**. Oczywiście mogą to być już dziedziczne nazwiska, ale z różnych powodów mogło się też zdarzyć, że faktyczne nazwisko spisywanej osoby pominięto, zastępując je wykonywanym przez nią zawodem, czy jej statusem społecznym. Zamiast istniejącego już kilkupokoleniowego nazwiska, rewizor mógł także wpisać funkcjonujące przezwisko danej osoby, albo przydomek, jakim prócz nazwiska, nierzadko nawet przez kilka pokoleń określano daną rodzinę. Zazwyczaj sytuacje takie wymagają dokładnej analizy całości rewizkiej skazki dla danej miejscowości, czy nawet całej parafii, a często i analizy porównawczej z innymi źródłami.

Należy także wspomnieć o odnotowywaniu w rewizkach skazkach wieku spisywanych osób. Zdarza się, że jest on zgodny z faktycznym wiekiem danej osoby (co niekiedy możemy zweryfikować znając jej akt urodzenia), zazwyczaj jednak wiek podawano w rewizjach mniej lub bardziej niedokładnie, w pewnym przybliżeniu, a często nawet schematycznie. O ile bowiem wiek niemowląt określano najczęściej ułamkami roku, to już u dzieci i nastolatków (szczególnie płci męskiej) wyraźnie widać przewagę wieku 10. i 15. lat. Natomiast od 20. roku życia, co prawda dość często występuje jeszcze wiek kończący się cyfrą 5, jednak zdecydowanie dominują już pełne dziesiątki lat, co od 50. roku życia dla mężczyzn i 40. dla

** Przykładowo we wspomnianym już 1795 roku, odnotowano w miasteczku Bereza nazwy osobowe Strycharz i Komornik. Pierwsza z nich jest tożsama z dawną nazwą rzemieślnika wyrabiającego cegły, druga to określenie człowieka bez własnego domu, mieszkającego pokątnie u innych ludzi (Towpik 2014: 227).

kobiet, jest już powszechną normą (Towpik 2014: 227-228). Najprawdopodobniej przyczyną tego jest przede wszystkim nieznajomość własnego wieku, szczególnie częsta wśród ówczesnych niższych stanów i osób starszych, co brało się z nieznajomości swojego roku urodzenia. Niektórzy mogli też wiek celowo zawyżać lub zaniżać, chcąc na przykład uniknąć służby wojskowej. Błędne odnotowywanie wieku mogło też wynikać z nierzetelności samych rejestratorów. Prócz zwykłych pomyłek przy zapisywaniu ze słuchu, osoba sporządzająca rewizję mogła też przecież popełniać błędny przy jej przepisywaniu „na czysto”. Część rodzin mogła być też spisywana z pamięci, bez bezpośredniego ustnego zeznania osób spisanych, a więc siłą rzeczy wiek musiał być wtedy niemal zawsze wpisywany „na oko”. Jeśli była to kolejna rewizja i daną osobę już w poprzedniej odnotowano, zazwyczaj do wieku jaki widniał w tej poprzedniej rewizji, dodawano ilość lat, jaka od niej upłynęła. Tym samym, jeśli za pierwszym razem źle określono wiek, błąd ten przenosił się na kolejne rewizje.

Korzystając z rewizyjnych skazek trzeba też pamiętać, że z różnych powodów mogą one nie oddawać pełnego stanu osobowego danej miejscowości z roku jej spisania. Przede wszystkim częściowo w I i niemal całościowo w III, IV, VIII, IX i X rewizji pominięto ludzi z warstw społecznych zwolnionych z płacenia podatku podymnego. W rewizjach I, II i VI programowo pominięto kobiety. Ale spisy mogą też nie uwzględniać osób, które jednak powinny w nich figurować. Znaną są nawet przykłady kontroli rewizji w oparciu o księgi metrykalne, które nierzadko ujawniały niekompletność danych rewizyjnej skazki (Kukło, s.66). Może to być nie tylko brak pojedynczej osoby w obrębie danego domu, czy nawet kilku gospodarstw w ramach osady, ale wręcz pominięcie całych miejscowości. Sytuacje takie nie mogły być rzadkością, skoro na przykład w 1799 roku, a nawet jeszcze 1808 roku wydano specjalne rozporządzenia, odnośnie niekaralnego dostarczania wykazów dusz nieujętych w piątej rewizji (Легун и Петренко 2003: 10). Z drugiej zaś strony, niemożność odnalezienia dziś rewizji dla danej miejscowości, nie oznacza jeszcze, że nie została ona przeprowadzona, bowiem z różnych powodów arkusze spisowe mogły się do czasów współczesnych nie zachować. Trzeba także zwrócić uwagę na kompletność danych w ramach danej warstwy społecznej. Tu szczególnie ostrożnie należy podchodzić do wyników spisowych, jeśli chodzi o grupy ludności cechujące się dużą mobilnością oraz ludność nie posiadającą stałego lokum (zamieszkującą tymczasowo i pokątnie). Nie można też zapominać, że „ułamne” spisy mogły powstać nie tylko z powodu obiektywnych trudności, przypadkowych pomyłek, czy zwykłego niedbalstwa, ale też mogą być wynikiem celowych zafałszowań, zapewne wynikłych z chęci zaniżenia zobowiązań podatkowych. Niekiedy przypadki takie są tak rażące, że skądinąd bardzo łatwe do wykrycia***.

Blisko dwuwiekową epokę rewizyjnych skazek zakończył ukaz cara Mikołaja II z 5 czerwca 1895 roku, o przeprowadzeniu w Rosji pierwszego powszechnego spisu ludności. Rozpoczął się on 28 stycznia (9 lutego wg stylu gregoriańskiego) 1897 roku i miał zbliżone do współczesnych standardy. Większość kwestionariuszy spisano w ciągu kilku dni i to w okresie zimowym, kiedy ruch ludności był mniejszy. Rejestrowano wszystkich mieszkańców Rosji. Prócz imienia, nazwiska, płci, wieku i rodzaju pokrewieństwa lub powinowactwa względem głowy domu, odnotowywano także miejsce urodzenia, spisania i zamieszkania, wyznanie, język ojczysty, wady fizyczne, główne i poboczne zajęcie, piśmienność, miejsce nauki, stosunek do służby wojskowej, a nawet rodzaj zamieszkiwanego domu (WWW 1897: 1-4).

*** Miało to na przykład miejsce podczas piątej rewizji z żydowską populacją miasteczka Berezy. Prócz jej zbyt niskiej dzietności (średnio 1 dziecko na 1 małżeństwo), mamy tam ogromną dysproporcję pomiędzy dziećmi obu płci (do 15 roku życia włącznie; przy czym brak osób w wieku 16-19 lat). Na 25 dziewczynek odnotowano bowiem zaledwie 3 chłopców, przy czym na 28 małżeństw, przy 10 odnotowano tylko 1 dziecko, zaś przy 8 nie było żadnego potomstwa, mimo że aż 5 z tych bezdzietnych związków tworzyły osoby, które nie przekroczyły jeszcze 35. roku życia. Tak niska dzietność, a przede wszystkim ogromna dysproporcja pomiędzy płciami dzieci, jest po prostu biologicznie niemożliwa. Najprawdopodobniej więc bereski kahał celowo nie ujął ich w wykazie, by zapłacić mniejszy podatek od męskich głów (Towpik 2014: 231-232).

Rewizkie skazki są niewątpliwie bardzo wartościowym źródłem archiwalnym, nie tylko do badań genealogicznych, czy demograficznych, ale też do naukowych prac z zakresu antroponimii (badań genezy i funkcjonowania imion, nazwisk, przydomków...), toponimii (podobnych badań z zakresu nazw miejscowości, siedlisk, ulic i innych obiektów topograficzno-geograficznych), historii gospodarczej, czy choćby ustalania stanu własnościowego danej miejscowości w chwili przeprowadzania spisu. Nadal jednak jest to źródło w Polsce mało znane, a co za tym idzie przez polskich historyków stosunkowo rzadko wykorzystywane. Przybliżanie choć podstawowych informacji o rosyjskich rewizjach z XVIII i XIX wieku, jest więc jak najbardziej wskazane i temu ma służyć niniejsze opracowanie.

The image shows two pages of a handwritten Russian census document (rewizka) from 1834 for the village of Bereza. The pages contain columns for names, surnames, and other demographic data, with handwritten entries in Cyrillic script. The document is titled 'РЕВИЗСКАЯ СКАЗКА' (Census Record) and includes the name of the village 'БЕРЕЗКА'.

Rys. 4. Fragment rewizkiej skazki z 1834 r. - miasteczko Bereza (ówczesny pow. prużański) (NHAB F.24-7-440: 219v-220)

4. Źródła archiwalne, akty prawne i literatura

NHAB (1795) Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie (Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно), F. 24, op. 7, d. 265, s. 11 (fot. T. H. Piłat)

NHAB (1834) Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, F. 24, op. 7, d. 440, s. 219v-220 (fot. T. H. Piłat)

WWW(1763)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Фрагменты_ревизской_сказки_села_Славного_Тверской_губернии,_1763.jpg (dostęp: 05.05.2016)

WWW (1897) <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Russian-census-1897-p1.jpg> oraz kolejne pliki z końcówką: -p2.jpg, -p3.jpg, -p4.jpg (dostęp: 05.05.2016)

ZWPST (1811) Zbiory własne Pawła Szymona Towpika, Różana 1: Rewizka skazka dla miasta Różana z 1811 r., s. 1v (fot. P. Sz. Towpik)

- ПСЗРИ (1830) Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое, Т. I-XLV (1649-1825 гг.), Санкт-Петербург, № закона: 3245, 3287, 8836, 9125, 9136, 9002, 9003, 11364, 11753, 15278, 15296, 17221, 17253, 17423, 24635, 25882, 26852, 27153
- II ПСЗРИ (1830-1884) Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе, Т. I-LV (1825-1881 гг.), Санкт-Петербург, № закона: № 540, 8622, 6265, 23817, 30877, 31918
- Кабузан Владимир М. (1963) Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). Москва, s. 50-70
- Кеппень Петр (1857) Девятая ревизия: изслѣдование о числѣ жителей в России в 1851 году. Санктпетербург
- Kukło Cezary (2009) Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, Warszawa, Wyd. DiG, s. 65
- Легун Юрій, Петренко Олександр (2003) Ревізі́йний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. Ч. 1: Бершадський повіт. Т. 1: Ревізі́йні списки селян сіл: Крикливець, Крушинівка, Луговате...(і inne), Вінниця
- Пинаевский Д. И. (2003) Ревизский учет населения (XVIII – первая половина XIX вв.) [w:] Народонаселение дореволюционной России: источники и методы работы с ними. Учебное пособие по спецкурсу, Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского университета, ч.1, §2 – wer. elektroniczna: <http://uczebnik-online.net> (dostęp: 05.05.2016)
- Rzemieniecki Konrad (2011) Recenzja: Ю. Легун, О. Петренко, Ревізі́йний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія, Ч. 1, Т. 1 [w:] Przeszłość Demograficzna Polski, t. 30, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 104-109
- Towpik Paweł Sz. (2014) Ludność miasta Berezy oraz ludność w wiejskich dobrach klasztoru i bereskiej plebanii, w granicach bereskiej rzymskokatolickiej parafii, ze szczególnym uwzględnieniem miejskich poddanych zakonu kartuzów, na podstawie Rewizkiej Skazki z 1795 roku [w:] Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Бяроза і Бярозаўскі рэгіён, рэдактар Скеп'ян А. А., Доўнар А. Б., Мінск: Беларуская навука, s. 190-217